

– Hakemli Makale –

A'RÂF SURESİ, 189-190. AYETLERİNİ ANLAMAK BAĞLAMINDA YARATILIŞI YENİDEN DÜŞÜNMEK

Abdulkadir KARAKUŞ

Dr. Öğr. Üyesi, Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Tefsir Anabilim Dalı Öğretim Üyesi

akarokus@siirt.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0003-2387-2402>

Öz

A'râf suresi 189. ayette Allah yaratılışın menşeinden bahsederek insanı *nefsi vâhideden* / tek bir türden, eşini de aynı türden yarattığını beyan eder. 190. ayette ise bu insanların Allah'ın kendilerine verdiği evlatları sebebiyle şirke düştüklerinden bahseder. Tefsir kaynakları *nefsi vâhideyi* Âdem, eşini de Havva olarak algılayarak bu algının kaçınılmaz bir sonucu olarak, Hz. Âdem ve Havva'nın doğan çocukları sebebiyle şirke düştüklerini çoğunlukla kabul ederler veya peygamber olan Hz. Âdem'in şirke düşmesinin muhal olduğu düşüncesiyle ve zorlama yorumlarla böyle bir şeyin olamayacağını ispatlamaya çalışırlar. Bu makalede bu ayetlerde belirtilen *nefsi vâhide* kavramı çerçevesinde yaratılış konusu ele alınacak ve söz konusu ayetlerin anlamı belirlenmeye gayret edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur'an, A'râf suresi, Nefsi vâhide, Yaratılış.

RETHINKING GENESIS IN THE CONTEXT OF UNDERSTANDING 189-190th VERSES OF THE SURAH A'RAF

In surah Araf, the verse 189th Allah refers to genesis and expresses that He created man from a single soul and his wife from the same essence. In the 190th verse, he mentions that these people fell in politeistic belief. As a result of this perception as an inevitable consequence of perception, the sources of exegesis are perceived by Adam as the soul and by his wife as Eve. They often accept that they fell because of the children of Adam and Eve, or they try to prove that such a thing cannot happen through coercive interpretations. In this article, the subject of creation within the framework of a single exquisite concept mentioned in these verses will be discussed and the meaning of these verses will be determined.

Keywords: Exegesis, Qur'an, Surah A'raf, a single soul, genesis.

GİRİŞ

A'râf suresinde şöyle buyrulur:

هُوَ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ وَجَعَلَ مِنْهَا زَوْجَهَا لِيَسْكُنَ إِلَيْهَا فَلَمَّا تَغَشَّيْهَا حَمَلَتْ حَمْلًا خَفِيًّا فَمَرَّتْ بِهِ فَلَمَّا أَتَتْهُ دَعَا اللَّهَ رَبَّهُمَا لَئِنْ آتَيْتَنَا صَالِحًا لَنُكُونَنَّ مِنَ الشَّاكِرِينَ

“Allah sizi *nefsi vâhideden* yaratan ve kendisi ile huzur bulsun diye eşini de aynı şeyden var edendir. (İnsan) eşiyile birleşince eşi hafif bir yük yüklenir (gebe kalır) ve (bir müddet) onu taşır. Gebeliği ağırlaşınca her ikisi de Rableri Allah'a, 'Eğer bize iyilik ehli ve sağlıklı bir çocuk verirsen, elbette şükredenlerden olacağız' diye dua ederler” (el-A'râf 7/189).

Allah bu ayette herhangi bir isim belirtmeksizin tüm insanlardan bahisle “sizi *nefsi vâhideden* yarattım...” ve onun eşini de “o *nefsi vâhideden* halk eyledim” demek suretiyle insanları yaratanın bizzat kendisi olduğunu ve onların *nefsi vâhideden* yaratıldığını bildirmektedir. Hemen hemen tüm klasik müfessirler, bu ayetteki *nefsi vâhideden* kastedilenin Hz. Âdem, aynı nefisten yaratılan eşin de bir kısım müfessirlere göre Hz. Âdem'in kaburga kemiğinden¹ diğer bir kısmına göre de Hz. Âdem'in bizzat kendisinden yaratılmış olan² Hz. Havva olduğunu vurgulamaktadırlar.

¹ Bk. Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Camiu'l-beyân fi te'vîli'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (b.y.: Müessesetü'r-risâle, 1420/2000), 13: 303-304; Ebû İshâk ez-Zeccâc, *Meâni'l-Kur'ân ve İ'râbih*, thk. Abdülcelil Abde Şelebi (Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 1408/1988), 2: 395; Ebû Muhammed Abdirrahmân b. Muhammed b. İdrîs b. Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm li'bnî Ebî Hâtim*, thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib, 3. Baskı (Suud: Mektebetü Nezzâr Mustafa el-Bâz, 1419), 5: 1630; Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Tefsîru'l-Mâtürîdî – Te'vîlâtü ehli's-sünne*, thk. Mecdî Bâsellûm (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1426/2005), 5: 112; İbn Ebî Zemenîn, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîz*, thk. Ebû Abdillâh Hüseyin b. Ukkâşe – Muhammed b. Mustafâ el-Kenz (Kahire: el-Fârûku'l-hadîse, 1423/2002), 2: 158; Ebû Muhammed Mekî b. Ebî Tâlib Hammûş b. Muhammed el-Kaysî, *el-Hidâye ilâ bülûğî'n-nihâye fi 'ilmi meâni'l-Kur'ân ve tefsîrih ve ahkâmih ve cümelin min fûnûni ulûmih*, thk. ed. eş-Şâhid el-Büşeyhî (Şârika: Mecmûati bühûsi'l-kitâbi ve's-sünne, 1429/2008), 4: 2668; Ebû'l-Hasen Ali b. Ahmed b. Muhammed b. Ali el-Vâhidî, *el-Vecîz fi tefsîri'l-kitâbi'l-azîz*, thk. Safvân Adnân Dâvûdî (Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 1415), 425; Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Abdirrahmân b. Temmâm b. Atiyye el-Endelûsî, *el-Muharrerü'l-vecîz fi tefsîri'l-kitâbi'l-azîz*, thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-İlmiyye, 1422), 2: 486; Fahrüddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb - Tefsîru'l-kebîr*, 3. Baskı (Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî, 1420), 15: 427; Nâsirüddîn Ebû Saîd Abdullâh b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî, *Envâru't-tenzil ve esrâru't-te'vîl*, thk. Muhammed Abdurrahmân el-Mer'âslî (Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî, 1418), 3: 45; Ebû'l-Berekât Abdullâh b. Ahmed b. Mahmûd en-Nesefî, *Medârikü't-tenzil ve hakâiku't-te'vîl*, thk. Yûsuf Ali Bedîvî (Beyrut: Dâru'l-kelimi't-tayyib, 1419/1998), 1: 632; Ebû Hayyân el-Endelûsî, *Bahru'l-muhît fi't-tefsîr*, thk. Sıdkî Muhammed Cemîl (Beyrut: Dâru'l-fikr, 1420), 5: 244.

² Bk. Abdullâh b. Abbâs, *Tenvîru'l-mikbâs min tefsiri İbn Abbâs*, ed. Mecdüddin Ebû Tâhir Muhammed b. Ya'kûb el-Fîrûzâbâdî (Lübnan: Dâru'l-kütübî'l-İlmiyye, ts.), 143; Ahmed b. Muhammed b. İbrâhim es-Sa'lebi, *el-Keşf ve'l-beyân an tefsiri'l-Kur'ân*, thk. Muhammed b. Âşûr (Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî, 1422/2002), 4: 314; Ebû'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdülcebbar b. Ahmed es-Sem'ânî, *Tefsîru'l-Kur'ân*, thk. Yâsir b. İbrâhim – Ganîm b. Abbâs b. Ganîm (Riyad: Dâru'l-vatan, 1418/1997), 2:

Bu müfessirler ayete anlam verirken, ondaki *nefsi vâhidenin* Hz. Âdem olduğunu kabul ettikten sonra bu ayeti takip eden;

فَلَمَّا آتَاهُمَا صَالِحًا جَعَلَا لَهُ شُرَكَاءَ فِيمَا آتَاهُمَا فَتَعَالَى اللَّهُ عَمَّا يُشْرِكُونَ

“Fakat Allah onlara kusursuz bir çocuk verince, Allah’ın kendilerine verdiği çocuk hususunda O’na ortaklar koşarlar. Allah, insanların ortak koştuğu şeylerden münezzehtir.” (el-A’râf 7/190) ayetindeki şirk günahını da Hz. Âdem ve eşinin işlediğini kabul etme durumunda kalmışlar ve müfessirlerin bazıları Hz. Âdem’in eşiyle birlikte Allah’a şirk koştuklarını daha sonra da tevbe ettiklerini bildirmişlerdir.³ Bunlardan bir kısmı da, bir peygamberin şirke bulaşmasının mümkün olmayacağı gerçeğinden hareketle hadiseyi farklı yorumlayıp, “buradaki şirkin ubudiyette değil tesmiyede” veya “söz konusu şirkin Âdem ve Havva’nın nesillerinin şirki” olduğunu beyan ederek tevîl yoluna gitmişlerdir.⁴

238; Ebû Muhammed el-Hüseyin b. Mes’ûd b. Muhammed b. el-Ferrâ el-Begavî, *Meâlimü’t-tenzil fi tefsîri’l-Kur’ân*, thk. Abdürrezzâk el-Mehdî (Beyrut: Dâru ihyâi’t-türâsi’l-Arabî, 1420), 2: 257; Cemâlüddin Ebû’l-Ferec Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed el-Cevzî, *Zadü’l-mesîr fi ilmi’t-tefsîr*, thk. Abdürrezzâk el-Mehdî (Beyrut: Dâru’l-kütübî’l-Arabî, 1422), 2: 176; Ebû Muhammed es-Sülemî ed-Dimeşkî ‘İzz b. Abdisselâm, *Tefsîru’l-Kur’ân*, thk. Abdullah b. İbrâhim el-Mehdî (Beyrut: Dâru ibn Hazm, 1416/1996), 1: 517; Ebû Abdillâh Şemsüddin el-Kurtubî, el-Câmiu li ahkâmî’l-Kur’ân, thk. Ahmed el-Berdûnî – İbrahim Etfîş, 3. Baskı (Kahire: Dâru’l-kütübî’l-Misriyye, 1384/1964), 7: 337; Ebû’l-Kâsım Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Abdillâh İbn Cezzî, *et-Teshîl li ulûmi’t-tenzil*, thk. Abdullah el-Hâlidî (Beyrut: Şeriketü Dâru’l-Erkâm b. Ebî’l-Erkâm, 1416), 1: 315; Ebû’l-Fidâ İsmâil b. Ömer İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, thk. Sâmî b. Muhammed Selâme, 2. Baskı (b.y.: Dâru’t-tayyibe li’n-neşr ve’t-tevzî’, 1420/1999), 3: 524; Ebû Zeyd Abdurrahmân b. Muhammed b. Mahlûf es-Seâlibî, *el-Cevâhiru’l-hisân fi tefsîri’l-Kur’ân*, thk. Muhammed Ali Muavvid – Âdil Ahmed Abdülmevcûd (Beyrut: Dâru ihyâi’t-türâsi’l-Arabî, 1418), 3: 101; Vehbe b. Mustafa ez-Zühaylî, *Tefsîru’l-münîr fi’l-akîdeti ve’s-şerîati ve’l-menhec*, 2. Baskı (Dimeşk: Dâru’l-fikri’l-muâsir, 1418), 9: 200.

³ Bk. Abdullah b. Abbâs, *Tenvîru’l-mikbâs*, 143; Ebû’l-Haccâc Mücâhid b. Cebr, *Tefsîru Mücâhid*, thk. Abdüsselâm Ebû’n-Neyl (Mısır: Dâru’l-fikri’l-İslâmî’l-hadîse, 1410/1989), 348; Ebû Zekerîyya Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ, *Meâni’l-Kur’ân*, thk. Ahmed Yûsuf en-Necâtî v.dğr. (Mısır: Dâru’l-Misriyyeti li’t-te’lîf ve’t-terceme, ts.), 1: 400; Taberî, *Camiu’l-beyân*, 13: 306-308; Zeccâc, *Meâni’l-Kur’ân*, 2: 395; İbn Ebî Zemenîn, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-azîz*, 2: 159; İbn Ebî Zemenîn, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-azîz*, 4: 315; Mekki b. Ebî Tâlib, *el-Hidâye ilâ bülûğî’n-nihâye*, 4: 2676; Celâlüddin es-Suyûtî, *ed-Dürü’l-mensûr* (Beyrut: Dâru’l-fikr, ts.), 3: 623-624.

⁴ Bk. Mâtürîdî, *Tefsîru’l-Mâtürîdî*, 112; İbn Ebî Hâtîm, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, 5: 1633; Vâhidî, *el-Vecîz*, 426; Sem’ânî, *Tefsîru’l-Kur’ân*, 2: 239; Begavî, *Meâlimü’t-tenzil*, 2: 258; Ebû’l-Kâsım Mahmûd b. Amr b. Ahmed ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki gavâmizi’t-tenzil*, 3. Baskı (Beyrut: Dâru’l-kitâbi’l-Arabî, 1407), 2: 187; İbn Atiyye el-Endelûsî, *el-Muharrerü’l-vecîz*, 2: 487; İbnü’l-Cevzî, *Zadü’l-mesîr*, 2: 178; Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, 15: 427; ‘İzz b. Abdisselâm, *Tefsîru’l-Kur’ân*, 1: 518; Kurtubî, el-Câmiu li ahkâmî’l-Kur’ân, 7: 338-339; Beyzâvî, *Envâru’t-tenzil*, 3: 45; Neseî, *Medârikü’t-tenzil*, 1: 624; İbn Cezzî, *et-Teshîl*, 1: 316; Ebû Hayyân, *Bahru’l-muhîd*, 5: 245; İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, 3: 526; Seâlibî, *el-Cevâhiru’l-hisân*, 3: 102-105; Âlûsî, *Rûhu’l-meânî*, 5: 130-131.

Müfessirlerin bu tür bir fikre varmalarına sebep olan hadise onların ilk ayetteki *nefsi vâhideyi* Hz. Âdem olarak anlamlandırmalarından kaynaklanmaktadır. Bu makalede daha önce bu konuda yapılan çalışmalardan⁵ tamamen farklı bir şekilde, *nefsi vâhidenin* tarifini yapmak üzere Kur'an'ın ortaya koyduğu yaratılış olgusu ele alınarak bu bilgiler ışığında A'râf suresi 189-190. ayetlerin anlamı ortaya konmaya çalışılacaktır.

1. NEFSİ VAHİDE'Yİ ANLAMAK BAĞLAMINDA YARATILIŞ

1.1. Yaratılışın Keyfiyeti

Kur'an'da yaratılışla ilgili olarak;

ذِكْرُكُمْ اللَّهُ رَبُّكُمْ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ فَاعْبُدُوهُ وَهُوَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ وَكِيلٌ

“İşte bu Allah sizin rabbinizdir. O'ndan başka ilah yoktur. O her şeyin yaratıcısıdır. Öyleyse O'na kulluk edin, O güvenilir dayanılacak tek varlıktır.” (el-En'âm 6/102) buyrulur, iki husus, tartışmaya ve teville meydan vermeyecek şekilde çok açık ifadelerle vurgulanmaktadır. Bunlardan birincisi “Allah'ın tüm evrenin ve tüm varlığın yaratıcısı” olduğu ikincisi ise “insanların Allah'ı bilmek, tanımak ve O'na kulluk etmek için yaratılmış” olduklarıdır. Yani Allah yaratılıştan bahsederken çok açık bir şekilde her şeyi yaratanın bizzat kendisi olduğunu ve yaratılışın niçin gerçekleştiğini ortaya koymaktadır.⁶

Kur'an'da yaratılışla ilgili olan ayetlerde, mutlak yaratıcının Allah olduğu vurgulandıktan sonra yaratılışın farklı safhalarıyla ilgili bilgiler verilerek hadisenin ibret boyutu öne çıkarılır. Tüm canlılığın sudan yaratıldığı, insanların topraktan, çamurun değişik evrelerinden ve meniden yaratıldığı pek çok ayette Allah'ın gücünü ortaya koymak üzere ve insanın Allah'a bağlılığının artmasına vesile kılmak üzere anlatıldığı görülür. Bunlardan bir tanesinde:

يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِن كُنْتُمْ فِي رَيْبٍ مِّنَ الْبَعْثِ فَإِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِّن نُّرَابٍ ثُمَّ مِّن نُّطْفَةٍ ثُمَّ مِّن عَلَقَةٍ ثُمَّ مِّن مُّضْغَةٍ مُّخَلَّقَةٍ وَغَيْرِ مُّخَلَّقَةٍ لِّتُبَيِّنَ لَكُمْ

⁵ Bu konuda yapılan çalışmalar için bk. Osman Kara, “Âdem'i Şirke Bulaştırmak Ya Da Ayetleri Metnin Bütünlüğü İçinde Anlamak (A'raf, 7/189-190 Örneği)”, *Namık Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (2015): 7-29; Muhammet Yılmaz, “Âdem İle Havva'nın Yeryüzünde İşledikleri İddia Edilen İlk Günah: Şirk (A'râf Suresi 189-190. Ayetler Bağlamında)”, *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (2015): 65-101.

⁶ Konuyla ilgili şu ayetler de aynı vurguyu yapmaktadır: “De ki: Her şeyi yaratan Allah'tır. O birdir, karşı konulamaz güce sahiptir.” (er-Ra'd 13/16); “Allah her şeyin yaratıcısıdır ve her şeyi koruyup yöneten de O'dur.” (ez-Zümer 39/62); “İşte her şeyin yaratıcısı olan Rabbiniz Allah! Ondan başka hiçbir ilâh yoktur. Durum bu iken nasıl oluyor da (haktan) döndürülüyorsunuz?” (el-Mü'min 40/62).

“Ey insanlar! Öldükten sonra dirileceğinizden kuşku duyuyorsanız şunu unutmayın ki, biz sizi topraktan, sonra nutfeden, sonra alakadan, sonra belli belirsiz et parçasından yarattık ki size (kudretimizi) açıkça gösterelim...” (el-Hac 22/5) buyrularak buradaki “sizi topraktan yarattık” ifadesiyle “sadece Âdem’in topraktan yaratılmadığı” tüm insanların topraktan yaratıldığı ve bu yaratılışın da hâlâ devam ettiği ifade edilmiştir.⁷

Ancak verilen bu bilgilerden derli toplu bir şekilde yaratılışın nasıl gerçekleştiğinin cevabını bulmak mümkün değildir. Çünkü Kur’an’ın gönderiliş gayesi bu tür bilgiler vermek değil aksine Allah’a kulluk eden ahlaklı bireyler ve toplumlar yetiştirmektir. Kur’an insanları bu hedefe ulaştırmak için yaratılıştan, tarihi olaylardan ve diğer bir kısım fenni ve kevnî hadiselerden gerektiği kadar bahseder. Zira verilen mesajların temel hedeften, Kur’an’ın gönderiliş gayesinden uzaklaşmaması gerekmektedir. Bu gayeye yönelik olmak üzere Kur’an yaratıcıdan ve yaratılışın niçin meydana geldiğinden bahseder ancak yaratılışın nasıl ve ne şekilde gerçekleştiği üzerinde durmaz; ancak bu sorunun cevabını öğrenmek isteyenlere yol göstermek üzere;

أَوَلَمْ يَرَوْا كَيْفَ يُبْدِئُ اللَّهُ الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ إِنَّ ذَلِكَ عَلَى اللَّهِ يَسِيرٌ

“Peki, onlar, Allah’ın yaratmayı nasıl başlattığını, sonra onu artarda sürdürdüğünü görmezler mi? Kuşkusuz bu, Allah için kolaydır.” (el-Ankebût 29/19) beyanıyla yaratılışın başlangıcına dikkat çeker. Böylece, ilk yaratılış nasıl gerçekleşmişse öldükten sonra ahiret için meydana gelecek olan “dirilmenin” / “yaratılışın tekrarının” da aynı şekilde gerçekleşeceğine, bu işin Allah için çok kolay olduğuna dikkat çekildikten sonra;

فَلَنْ سِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا كَيْفَ بَدَأَ الْخَلْقَ ثُمَّ اللَّهُ يُنشِئُ النَّشْأَةَ الْآخِرَةَ إِنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ

“(Resulüm!) De ki: Yeryüzünde gezip dolaşın ve Allah’ın ilk yaratılışını nasıl başlatıp devam ettirdiğini görün. Allah, daha sonra ikinci hayatı da işte böyle gerçekleştirecektir; Allah her şeye kadirdir.” (el-Ankebût 29/20) buyurulmak suretiyle insanlar yeryüzünde gezip dolaşarak tabiatta araştırmalar, gözlem ve deneyler yapmaya, bilimsel metotları kullanmak suretiyle yaratılışın nasıl gerçekleştiğini öğrenmeye davet edilir. Zira “yaratılış gerçekleştirenin kim olduğu ve yaratılışın niçin gerçekleştiği” konusu ile “yaratılışın nasıl gerçekleştiği” hususu farklı alanlardır. Bunlardan

⁷ Fahreddin Râzî meninin oluşumu için topraktan alınan gıdalara dikkat çeker ve bunlarla beslenen bünyelerin ürettiği meninin de aslında topraktan geldiğini ifade eder. Bk. Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, 23: 204.

“yaratıcı ve yaratılışın niçin gerçekleştiği” konusu dinin, “yaratılışın nasıl gerçekleştiği” hususu da bilimin konusudur.

1.2. Yaratılış ve Bilim

Her şeyin yaratıcısının Allah olması, bilimi de dini de var edenin Allah olduğu anlamına gelir. Yani kurallarını Allah'ın belirlediği ve varlığın yaratılış düzeninin sırlarını içeren bilim ile din arasında herhangi bir uyumsuzluğun ortaya çıkması imkânsızdır. Zira din ile bilimin ilgi alanları farklı gibi görülse de aralarında karşılıklı bağlar vardır. Çünkü din, Allah'ın peygamberlerine gönderdiği kitaptaki ayetlerle ilgilenirken bilim, Allah'ın kâinata yerleştirdiği ayetlerle ilgilenmektedir. Bu ayetler birbirini tamamlayıcı mahiyet arz etmekte ve dinin ilgi alanındaki vahiy mahsulü ayetleri tam olarak anlayabilmek için Allah'ın evrendeki ayetlerini anlamak gerekmektedir. Zaten Kur'an bunu tüm muhataplarından istemekte ve onları kâinata mevcut bulunan Allah'ın muhteşem ayetlerine yönlendirmektedir.⁸

Din, gayeyi ve amacı belirlerken bilim bu gayeye nasıl ulaşılabileceğinin cevabını aramakla meşgul olmaktadır. Bu arayışı, kâinata meydana gelen bütün olayları Allah'ın fiilleri olarak gören, böylece Allah'ı daha iyi tanımak için kâinatı tanımak gerektiğine inanan kişiler daha iyi yapabilir. İnsanlara bu duyguyu veren en önemli kaynak dindir yani sağlam bir inançtır. Akıl, mantık, vicdan gibi unsurlar bu inanca hizmet ederler. Bu hakikati, “Dinsiz ilim kör, ilimsiz din topaldır.” sözü veciz bir şekilde ifade eder. Zira ilim insanın imanının kuvvetlenmesine sebep olurken, dinden uzaklaşan ilim insanı inançsızlığa götürebilir.

⁸ Bu ayetlerin bir kısmı şunlardır: “Göklerin ve yerin egemenliği üzerinde, Allah'ın yarattığı her bir nesne üzerinde ve kendi ecellerinin yaklaşmış olabileceği hususunda hiç kafa yormadılar mı? Ona değilse hangi söze inanacaklar?” (el-A'râf 7/185). “De ki: ‘Bir bakın da görün, göklerde ve yerde neler var?’ Fakat iman etmeyecek topluma ne o kanıtların ne de uyarıların yararı olabilir.” (Yûnus 10/101). “Gökyüzünde Allah'ın emrine boyun eğerek uçan kuşları görmüyorlar mı? Onları gökte ancak Allah tutar. Şüphesiz bunda inanan bir toplum için ibretler vardır.” (en-Nahl 16/79). “Düşünmediler mi ki, gökleri ve yeri yaratmış olan Allah, kendilerinin benzerlerini de yeniden yaratmaya kâdirdir! Allah onlar için bir vade takdir etti, bunda kuşku yoktur. Ama zalimler inkârcılıktan başkasını kabullenmediler.” (el-İsrâ 17/99). “Kendilerini her yönden kuşatan göğe ve yere bakıp düşünmezler mi? Dilesek onları yerin dibine geçirir veya gökten üzerlerine parçalar düşürürüz. Kuşkusuz bütün bunlarda Allah'a yönelen her kul için alınacak bir ders vardır.” (es-Sebe' 34/9). “Görmezler mi ki kendi kudretimizin eserlerinden olmak üzere onlar için sahip oldukları nice hayvanlar yarattık.” (Yâsîn 36/71). “Onlar düşünmüyorlar mı; gökleri ve yeri yaratan, bunları yaratma konusunda acze düşmeyen Allah'ın, ölüleri diriltmeye gücü yetmez mi? Şüphe yok ki O her şeye kâdirdir.” (el-Ahkâf 46/33). “Kur'an'ı okuyup düşünmezler mi? Yoksa kalpler üzerinde kilitleri mi var?” (Muhammed 47/24). “Üstlerindeki göğe bakmıyorlar mı? Hiçbir kusuru olmaksızın onu nasıl kurduk, nasıl süsledik.” (Kâf 50/6). “Üstlerinde kanatlarını açma kapaya uçan kuşları hiç görmediler mi? Onları (havada) rahmandan başkası tutmuyor. Şüphesiz O her şeyi görmektedir.” (el-Mülk 67/19). “Peki, insanlar devenin nasıl yaratıldığına, göğün nasıl yükseltildiğine, dağların nasıl dikildiğine, yeryüzünün nasıl yayıldığına bakmazlar mı?” (el-Gâşiyeh 88/17-20).

Aliya İzzetbegoviç'e (ö. 2003) nispet edilen bir sözde de ifade edildiği gibi; "Yeryüzünün öğretmeni olmak için gökyüzünün öğrencisi olmak lazımdır!" Yani yeryüzünde Allah'ın kâinata naksettiği kevnî ayetlerinin sırrını anlamaya yönelik araştırmalar ve okumalar yaparken Allah'ın vahiyle gönderdiği ayetlerden uzak kalmamak, birini diğerine tercih etmekten kaçınmak ve her ikisini de Allah'ın ayetleri olarak kabul etmek gerekmektedir. Ancak bunun anlamı, herhangi bir görüşümüzü zorlama yorumlarla Kur'an'a söyletmek olmamalıdır. Çünkü Kur'an uyulması ve inanılması gereken asıl kaynaktır. Vahiy kitabının ayetleri kesinlik arz ederken Allah'ın kevnî ayetlerinin yazılı olduğu kâinat kitabının ayetlerinin sırrını anlamak üzere bilimsel yollarla elde edilen bilgiler, zaman geçtikçe elde edilen verilerin doğruya ve gerçeğe daha çok yaklaşmasına rağmen kesin değildir. Dolayısıyla bilimsel yollarla elde edilen bilgiler Kur'an ayetlerinin anlaşılması için kullanılırken onları ayetlerin üzerinde tutmak isabetli olmamakla beraber, onlar ayetlerin anlaşılmasına bir biçimde katkı sağlayacaktır.

1.3. İsrâiliyât Bağlamında Yaratılış

Müslümanlar ilk dönemlerden bu yana kendi kutsal kitaplarında bildirilen olaylarla ilgili merak ettikleri meseleleri, kendi zamanlarındaki bilgi vasıta ve kaynaklarını kullanarak anlamaya ve izah etmeye çalışmışlardır. Yaratılışın nasıl meydana geldiği sorusunun cevabı konusunda da aynı usul geçerli olmuştur. İslâm'ın ilk yıllarından itibaren insanlar bilmedikleri konularda hep sorular sormuş ve cevaplar aramışlardır. Bundan dolayı da Kur'an'ın ayrıntılı olarak bahsetmediği konularda işin mahiyetini ve teferruatını öğrenmek üzere, ilk dönem Müslümanları, özellikle İslâm'ın bünyesine katılan ehli kitaba sorular yöneltmeyi adet edinmişlerdir.⁹ Bunlardan alınan bilgiler de genellikle bir tenkit süzgecinden geçirilerek Kur'an'ın öğretilerine uygun olanlar kabul edilmiştir. Ancak bu işlem daha sonraları ehli kitaptan çok sayıda kimsenin İslâm'a girmesiyle çok daha genişlemiş, buna paralel olarak da onlardan aktarılan nakiller fazlalaşmış, ilk zamanki hassasiyet kaybolmuş ve bu bilgiler tefsir kitaplarına girmeye başlamıştır. Yahudilerden Müslüman olanların hepsi aynı gaye ile İslâm'ı seçmemiş, bunlardan bir kısmı da bazı menfaatler gözeterek Müslüman olmuşlardır. Bunlardan bazıları bu yeni dini düşman olarak görmüş ve onun zayıf düşmesi için kasıtlı olarak yalan haberler uydurmuşlardır. Diğer bir kısmı

⁹ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi* (Ankara: DİB Yayınları, 1988), 1: 71; Muhsin Demirci, *Tefsir Tarihi*, 38. Baskı (İstanbul: MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2016), 124-125.

ise gönülden inanarak İslâm'ı benimsemiş fakat yeni dine, daha önceki dinlerine ait inanç ve alışkanlıklarından bazılarını yeni dinlerine taşıyarak, eski inançlarında mevcut olan bazı şeylerin yeni dinlerinde de olmasını istemişlerdir.¹⁰

İbn Haldûn (ö. 808/1405) İsrâilî rivayetlerin kaynaklarımızda yer almasının sebeplerini şöyle ifade eder: "Araplar semavi kitapları olmayan bir kavimdi. Onlar, göçebelik içine dalmışlar, okuma ve yazma bilmiyorlardı. Varlıkların (kâinatın) sebepleri, yaratılışın başlangıcı ve vücudun sırları gibi herkesin bilmek istediği şeyleri öğrenmek istedikleri zaman, kitap ehli olan Yahudilere ve dinlerinde onlara tâbiyet etmiş olan Hıristiyanlara başvuruyorlardı."¹¹ Müslümanlar arasında yaratılışın nasıl meydana geldiği ile ilgili bilgiler de genellikle bu kabil sorular sonucunda elde edilmiş ve o günün kitap ehlinin nezdindeki yaratılışa ilgili bu bilgiler, Müslümanların yaratılışın mahiyeti hususundaki anlayışlarını oluşturmuştur.

Nitekim A'râf suresi 189'uncu ayetin tefsiriyle ilgili kaynaklarımızın neler söylediğine baktığımızda görürüz ki onlarda yer alan birtakım bilgiler Tevrat'ta geçen bilgilerle birebir uyumaktadır. Mesela ayetteki "وَجَعَلَ مِنْهَا زَوْجَهَا" "o *nefsi vâhideden* de eşini yarattı..." bölümü Tevrat'ta şu şekilde geçmektedir; "Rab Allah Âdem'e derin bir uyku verdi. Âdem uyurken, Rab onun kaburga kemiklerinden birini alıp yerini etle kapadı. Âdem'den aldığı kaburga kemiğinden bir kadın yaratarak onu Âdem'e getirdi." (Tekvin 2/21-22). O günün Müslümanlarınca inanılan bir gerçek olan bu açıklamalar doğal olarak hemen hemen tüm tefsir kaynaklarında ve en muteber hadis kitaplarında görülebilir.¹² Yaratılışa ilgili olarak hem Tevrat'ta hem de tefsir kaynaklarımızda aynı şeylerin söylenmiş olması, Kur'an'da açık bir şekilde izahatın bulunmadığı konularda Müslümanların ehli kitaba sorular sorarak, onlardan aldıkları bilgiler ışığında yaratılışın nasıl meydana geldiğini anlamaya çalıştıklarına dair önemli bir göstergedir.

O günün insanların ilmi bir merak neticesinde, yaratılışa ilgili sorularına cevap olarak buldukları şeyleri tefsirlerine yazmaları çok

¹⁰ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 6. Baskı (Ankara: TDV Yayınları, 1988), 250-251; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 1: 71; M. Sait Şimşek, *Günümüz Tefsir Problemleri*, 12. Baskı (İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2014), 80.

¹¹ Ebû Zeyd Velîyyüddin İbn Haldûn, *Mukaddime*, trc. Zakir Kadiri Ugan (İstanbul: MEB Yayınları, 1996), 2: 466.

¹² Tefsir kaynaklarında Havva'nın Âdem'in kaburga kemiği kemiğinden yaratıldığı ile ilgili rivayetler daha önce 1 nolu dipnotta verilmişti. Hadis kaynakları için bk. Buhârî, "Ehâdîsü'l-enbiyâ", 1; "Kitâbü'n-nikâh" 79-80. Bu hadislerin cerh ve tadil açısından kritiğe tabi tutulduğu bir çalışmada bu hadislerin tamamının senet açısından problemli olduğu ortaya konulmuştur. Bk. Züleyha Birinci, "'Nefs-i vâhide' ifadesinden Hareketle Kadının Yaratılışı Hakkında Bir Değerlendirme", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 47 (Aralık 2014): 151-164.

yadırğanacak bir hadise değildir. Çünkü insanlar merak ettikleri hususları yakın çevrelerindeki bilgi edinme araçlarını kullanarak öğrenmeye çalışırlar. Burada asıl yadırğanacak olan husus, daha sonra gelen insanların aynı bilgileri Kur'an'ın bir ayetiymiş gibi kabul ederek onların hiç değişmeyen hakikatler olduğunu kabul etmeleridir. Hâlbuki daha sonra gelenlerin, merak ettikleri hususları kendi çağlarındaki bilgi edinme kaynaklarını kullanarak anlamaya çalışması gerekirdi. Ancak durum bu şekilde gelişmemiş ve insanlar Allah'ın, yaratılışın başlangıcı ile ilgili bilgilere, bilimin verilerinin kullanılarak ulaşılabileceğine dair beyanını görmezden gelerek, ilk dönemlerdeki vahiy ürünü olmayan ve o günün insanların özellikle ehli kitabın anlayışını yansıtan bilgileri güncellemeksizin kullanmışlardır. Hâlbuki bilimin verileri devamlı yenilenmekte ve her geçen gün Allah'ın kâinatı yaratırken ortaya koyduğu kuralların / sünnetullahın hikmetinin ve sırlarının daha iyi anlaşılmasına katkı sağlamaktadır. Müslümanlar, yaratılışa ilgili olarak merak ettikleri şeyleri bilimsel metotlar kullanarak öğrenmeleri gerekirken, geçmişte yapılan yorumları Kur'an'ın değişmez verileri olarak kabul etmişlerdir.

1.4. İslâm Âlimlerinin Yaratılışın Menşei İle İlgili Çalışmaları

Tabii ki İslâm âlimlerinin tamamı için aynı şeyi söylemek mümkün değildir. Çünkü o devirlerde de insanlar, gözleme dayalı olarak yaratılışa ilgili birtakım araştırmalar yapmışlar ve bu konuda önemli sonuçlara varmışlardır. Hicri III. Asırdan itibaren bugünkü bilimsel bilgilerin de temeli olabilecek bazı verileri ortaya koyan Müslüman âlimler ortaya çıkmıştır. Bunların en önemlilerinden bir tanesi Câhiz el-Kinânî'dir¹³ (ö. 255/869) ve yaratılışın nasıl meydana geldiği sorusuna cevap teşkil edecek bilgilerin yer aldığı *el-Hayevân*¹⁴ isimli eseri bu konuda Müslüman bilim adamlarınca yazılmış ilk eser olma hüviyetindedir.¹⁵ Câhiz bu eserinde, hayvanlarla insanların benzer

¹³ Tam adı Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhiz el-Kinânî, Arap edebiyatının en büyük nesir yazarlarından ve Mu'tezile kelâmcılarından biridir. Hakkında fazla bilgi edinmek için bk. Ramazan Şeşen, "Câhiz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 7: 20-24.

¹⁴ Cahiz'in en önemli eserlerinden bir tanesidir. Hayvanlar âleminin çeşitli bölümleri, hayvan türlerinin evrimi, iklim ve muhitin tesirine dair müellifin geniş bilgisi yanında tecrübeye de dayanan ansiklopedik mahiyette bir eserdir. Ayrıntılı bilgi için bk. Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhiz, *el-Hayevân* (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1424).

¹⁵ İsmail Hakkı İzmirli, *İslam Mütefekkiri İle Garb Mütefekkiri Arasında Mukayese*, sad. Süleyman Hayri Bolay, 5. Baskı (Ankara: DİB Yayınları, 1973), 35.

yönleriyle ilgili bazı gözlemlerini aktarmış ve yaratılışın nasıl olduğu ve başlangıcıyla ilgili önemli fikirler ortaya koymuştur.¹⁶

Bu konudaki çalışmalarıyla öne çıkan bir diğer ilmi grup ise IV./X. asırdaki gayretleriyle bilinen ve ansiklopedik risaleleriyle tanınan İhvân-ı Safâ¹⁷ olmuştur. Tüm canlıların tek bir cevherden üreyerek çoğaldığını iddia eden tekâmül nazariyesi, bir kuram ve sistem olarak ilk defa bunların risalelerinde ortaya çıkmıştır. İhvân-ı Safâ, evrim kuramında tabiatın kudretini ifade etmek üzere çokça söz konusu edilen ve büyük bir problem olarak sunulan “tabii ayıklama” / “doğal seleksiyon” yerine, “*el-inâyetü’r-Rabbaniyye* / Allah'ın yardımı” ve “*el-hikmetü’l-ilahiyye*” / “ilahî hikmet” gibi tabirler kullanmışlardır.¹⁸ İhvân-ı Safâ maddî âleme çıkış sırasını belirtirken madenler, bitkiler, hayvanlar ve insanlardan söz etmiş ve dört varlık tabakası ortaya koymuş, bu sıralamanın, aynı zamanda varlık alanına geliş sırasını da ifade ettiğini bildirmiştir. Sözü edilen varlık türlerinin her birinin kendi aralarında basitten karmaşığa doğru bir derecelendirmeye tabi olduğu gibi tabakalar arasında da bir münasebetin var olduğunu tespit etmiştir. Mesela hayvanlar âleminin en alt derecesinin bitkilerin en üstünüyle; en üst derecesinin ise insan tabakasının en alt derecesiyle münasebet halinde olduğuna hükmetmiştir.¹⁹ İhvân-ı Safâ'nın ürettiği risaleler, kendi dönemlerinden sonra tedvin edilen ansiklopedik eserler üzerinde etkili olmuş ve özel olarak evrim hakkındaki düşünceleri sonraki yüzyıllarda daha fazla ilgi görmüştür.²⁰ Bunlardan başka pek çok İslâm âlimi yaratılışın nasıl meydana geldiği ile ilgili çalışmalar yapmıştır.²¹

¹⁶ Bk. Câhiz, *el-Hayevân*, 2: 364.

¹⁷ IV./X. yüzyılda Basra'da ortaya çıkmış olup dini, felsefi, siyasi ve ilmi amaçları olan, faaliyetlerini gizli olarak sürdürmüş organize bir topluluğun adıdır. Ayrıntılı bilgi için bk. Enver Uysal, “İhvân-ı Safâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 7: 1-6; Cebbûr Abdünnûr, *İhvânü's-safâ* (Kahire: Dâru'l-meârif, ts.), 18-34; Janne Mattila, “The Philosophical Worship of the Ikhwân al-Safâ”, *Journal of Islamic Studies* 27/1 (2016): 17-38.

¹⁸ İzmirlî, *İslâm Mütefekkirleri İle Garb Mütefekkirleri Arasında Mukayese*, 36. Bilimsel olgular dinden bağımsız olmakla beraber o bilimi yapan ilim adamlarının inanç ve düşünce kalıplarına göre şekillenmektedir. Eğer bilim yapan kişi inançlı ise inancının gereği olarak yaratıcının Allah olduğunu kabul ederken, inanmayan birisi, yaratıcının güç ve kudretini görmezden gelerek, yaratıcı gücü başka terimlerle ifade etme yoluna gitmiştir. Evrimi savunan ateistler varlığın doğal seleksiyon yoluyla bir takım tesadüflere bağlı olarak kendiliğinden meydana geldiğini ileri sürerken, İhvân-ı Safâ gibi inançlı bilim insanları, Allah'ın inayeti, gücü ve kudreti olarak yorumlamıştır.

¹⁹ Macit Fahri, *İslâm Felsefesi Tarihi*, trc. Kasım Turhan (İstanbul: İklim Yayınları, 1987), 140.

²⁰ Uysal, “İhvân-ı Safâ”, 20: 5.

²¹ Bunlardan bazıları şunlardır: Fârâbî (ö. 339/950): Tam adı “Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Tarhan b. Uzlûğ el-Farabî et-Türki” olup İslâm felsefesini metot, terminoloji ve problemler açısından temellendiren ünlü Türk filozofudur.” Ayrıntılı bilgi için bk. Mahmut Kaya, “Fârâbî”, *Türkiye Diyanet Vakfı*

Son dönem fikir adamlarından Kılıçzâde Hakkı²² (1872 -1960) da *Peygamberler Dedesi İbrahim* isimli eserinde²³ “Dünya ve insan evrim kanunları neticesinde oluşmuştur, hangi alanda olursa olsun ilmi esaslara

İslâm Ansiklopedisi (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 12: 145-162. Farabî'nin yaratılışın nasıl gerçekleştiği ile ilgili görüşlerinin ayrıntısı bilgi için bk. İsmail Yakıt, “Darwin'den Önce İslam Düşünürlerinde Evrimle İlgili Fikirler”, *Felsefe Arkivi*, 24 (1984): 105; İbn Miskeveyh (ö. 421/1030): Tam adı “Ebu Ali Ahmed b. Muhammed b. Ya'kûb b. Miskeveyh el-Hazin” olup tarihçi, filozof ve ahlâk âlimidir. Ayrıntılı bilgi için bk. Mehmet Bayrakdar, “İbn Miskeveyh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 20: 201-208; İbnü'l-Heysemî (ö. 432/1040 [?]): Tam adı “Ebû Alî Muhammed b. el-Hasen b. el-Hasen b. el-Heysem el-Basrî el-Mısrî” olup optiğin gelişmesine yaptığı önemli katkılarla tanınan Ortaçağ'ın en önemli fizikçisi; matematikçi, astronom ve filozoftur. Ayrıntılı bilgi için bk. Hüseyin Gazi Topdemir, “İbnü'l-Heysem”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 21: 82-87. Bu kişilerin evrimle ilgili görüşleri için bk. İzmirli, *İslam Mütefekkirleri İle Garb Mütefekkirleri Arasında Mukayese*, 36-37; Yakıt, “Darwin'den Önce İslam Düşünürlerinde Evrimle İlgili Fikirler”, 105-111; Râgıb el-İsfahânî (ö. V./XI. yüzyılın ilk çeyreği): Tam adı “Ebû'l-Kâsim Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî” olup tefsir, Arap dili âlimi ve ahlâk felsefecisidir. Ayrıntılı bilgi için bk. Ömer Kara, “Râgıb el-İsfahânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34: 398-401; Seyyid Emîr Ali (1849- 1928): 8 Nisan 1849'da Hindistan'ın Orissa eyaletinin Cuttack şehrinde doğmuş olan Emîr Ali, Hindistanlı Müslüman hukukçu ve siyasi liderdir. Ayrıntılı bilgi için bk. Abdullah Ahsan, “Emîr Ali, Seyyid”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 11: 123-124. Bu kişilerin görüşleri hakkında bk. Yakıt, “Darwin'den Önce İslam Düşünürlerinde Evrimle İlgili Fikirler”, 111-112; Nasîrüddîn-i Tûsî (ö. 672/1274): Tam adı “Ebû Ca'fer Nasîrüddîn Muhammed b. Muhammed b. el-Hasen et-Tûsî” olup İranlı filozof ve âlimlerdendir. Ayrıntılı bilgi için bk. Agil Şirinov, “Tûsî, Nasîrüddîn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41: 437-442. Celâleddîn-i Rûmî (ö. 672/1273): Mevlevîye tarikatının kurucusu, mutasavvif, âlim ve şairdir. Ayrıntılı bilgi için bk. Reşat Öngören, “Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29: 441-448. Zekeriyâ b. Muhammed el-Kazvinî (ö. 682/1283): Tam adı Ebû Yahyâ Cemâlüddîn Zekeriyâ b. Muhammed b. Mahmûd el-Kazvinî olup ünlü coğrafyacılarıdır. Ayrıntılı bilgi için bk. Cevat İzgi, “Kazvinî, Zekeriyâ b. Muhammed”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25: 160. İbn Haldûn (ö. 808/1406): Tam adı “Ebu Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahman b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî et-Tunisî” olup meşhur tarihçi, sosyolog, filozof, siyaset ve devlet adamıdır. Ayrıntılı bilgi için bk. Süleyman Uludağ, “İbn Haldûn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 19: 538-543. Kınalızâde Ali Efendi (ö. 979/1572): Ahlâk-ı Alâî adlı eseriyle tanınan Osmanlı âlimi, devlet adamı ve şairdir. Ayrıntılı bilgi için bk. Hasan Aksoy, “Kınalızâde Ali Efendi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25: 416-417. Mirzâ Abdülkâdir Bîdil (ö. 1133/1720): Tam adı “Mîrzâ Abdülkâdir b. Abdilhâlik Arlâs” olup Bîdil mahlasını kullanmıştır. İran şiiirinde Hint üslûbunun (sebk-i Hindî) önde gelen temsilcilerindendir. Ayrıntılı bilgi için bk. Revân Ferhâdî, “Bîdil”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1992), 6: 134-135. Erzurumlu İbrâhim Hakkı'yı (ö. 1194/1780): Ma'rifetnâme adlı eseriyle tanınan âlim, sûfi ve şairdir. Evrim fikirleriyle de tanınmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bk. Mustafa Çağrıcı, “İbrâhim Hakkı Erzurûmî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 21: 305-311. Bu kişilerin görüşleri ile ilgili bk. İzmirli, *İslam Mütefekkirleri İle Garb Mütefekkirleri Arasında Mukayese*, 37-38; Yakıt, “Darwin'den Önce İslam Düşünürlerinde Evrimle İlgili Fikirler”, 116-118.

²² Son dönem fikir ve siyaset adamlarındandır. Ayrıntılı bilgi için bk. Celal Pekdoğan, “Kılıçzâde Hakkı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25: 415-416.

²³ Hakkı Kılıçoğlu, *Peygamberler Dedesi İbrahim*, (Kocaili : Vilâyet Matbaası, 1926).

dayanmayan hiçbir görüşün kıymeti yoktur.” demek suretiyle yaratılışın evrim yoluyla gerçekleştiği tezine destek vermiştir.²⁴ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır²⁵ (1878-1942) ise *Hak Dini Kur'an Dili* adlı eserinde; bu nazariyenin felsefi açıdan mümkün olduğunu, ancak indi tecrübeye dayalı bir bilgi olması yönüyle kabul edilmesinde bazı tereddütler olabileceğini beyan etmiştir. Bütün canlıların anatomik yapılarına bakıldığında mükemmel bir tertibin ve basitten mükemmele doğru bir tekâmülün mevcut olduğunun görülebileceğini açıklamıştır. Fakat varlıkların aslının, toprak gibi bir unsur olduğunu açık bir şekilde söylemek mümkün olsa da, bir canlı cinsinin diğer bir canlı cinsinden türediğine dair bir tecrübenin bulunmadığını da ilave etmiştir.²⁶ Böylece evrimin mümkün ve varlığın aslının aynı olduğunu savunurken türler arası geçişkenliğin olamayacağını beyan etmiştir.

Yine son devir âlimlerinden Muhammed Abduh²⁷ ve ondan sonra ise Süleyman Ateş, İsmail Yakıt, Mehmet Bayrakdar ve Cafer Sadık Yaran gibi isimler yaratılışın nasıl gerçekleştiği ile ilgili olarak evrim fikrini benimsemiş ve evrimin ilahi bir kanun olduğunu ifade etmişlerdir.²⁸

Netice olarak, İslam düşünürleri, yaratılışın ne şekilde meydana geldiği ile ilgili olarak daha sonraki çalışmalara örnek ve kaynak oluşturacak şekilde öteden beri pek çok çalışmalar yapmışlar ve bu konuda fikir beyan etmişlerdir. Günümüz bilim dünyasının yaratılışın bilimsel açıklaması olarak ortaya koyduğu evrim teorisi, zannettiğimiz gibi Darwin'in ortaya attığı bir nazariye değil, çok eski çağlardan bu yana üzerinde söz söylenen ve İslâm düşünürlerinin de uzak kalmadıkları bir nazariyedir. Darwin, özellikle Müslümanlar arasında yaygın olarak inanıldığı şekilde inançsız ve teorisini Allah'ın yokluğu üzerine kurmuş bir insan da değildir. Aksine o, bazı

²⁴ Pekdoğan, “Kılıçzâde Hakkı”, 25: 416.

²⁵ *Hak Dini Kur'an Dili* adlı tefsiriyle tanınan son devir din âlimlerindedir. Ayrıntılı bilgi için bk. Yusuf Şevki Yavuz, “Elmalılı Muhammed Hamdi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 11: 57-62.

²⁶ Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul: Eser Kitabevi, ts.), 1: 329-330.

²⁷ Tam adı Muhammed Abduh b. Hasen Hayrillâh et-Türkmânî el-Mısırî olup Mısırlı İslâm düşünürü, yenilik hareketinin öncülerindedir. Ayrıntılı bilgi için bk. Şimşek, *Günümüz Tefsir Problemleri*, 49-57; M. Sait Özervarlı, “Muhammed Abduh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30: 482-487. Abduh'un yaratılışla ilgili görüşleri için bk. Muhammed Reşid Rızâ, *Tefsîru'l-menâr* (Mısır: el-Hey'etü'l-Misriyyeti'l-âmmeti li'l-kütüb, 1990), 4: 264-277.

²⁸ Bu kişilerin evrim ile ilgili görüşleri için bk. İsmail Yakıt, *L'Attitude du Christianisme et de l'Islam en Face du Darwinisme* (Doktora Tezi, Sorbonne Üniversitesi, 1979); Süleyman Ateş, “Kur'an-ı Kerim'e Göre Evrim Teorisi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20/1 (1972): 127-146; Mehmet Bayrakdar, *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi* (Ankara: Kitabiyât Yayınları, 2001); Cafer Sadık Yaran, *Din ve Bilim* (Samsun: Sidre Yayınları, 1997).

tereddütler yaşamış olsa da, Allah'a ve Allah'ın bir türü diğer bir tür canlıdan yarattığına inanan bir kimsedir.²⁹ Esasen burada temel problem, Darwin'in söylemlerinin bilimsel materyalizme hizmet etmiş olması ve bundan yaratılış fikrine muhalif bir dünya görüşünün doğmuş olmasıdır.

1.5. Yaratılış ve Evrim

Yaratılışın mahiyetini anlamak üzere ilk dönemlerde başlayan bu tür çalışmalar maalesef Kur'an tefsirlerine yeterince yansımamıştır. Bunun sonucunda da klasik anlayışla A'râf suresi ilgili ayetlerinin Hz. Âdem gibi bir peygamberi ve eşini Allah'a şirk koşan insanlar olmakla karşı karşıya bıraktığı gibi bir durum ortaya çıkmıştır. Zira günümüze kadar süregelen zaman içerisinde "yaratılışın nasıl gerçekleştiği" sorusunun muhatabı din kurumu olmuştur. Yakın tarihe kadar yaratılıştan "Allah'ın önce kâinatı, güneş ve gezegenlerle birlikte dünyayı yarattıktan sonra sırasıyla bitkileri, muhtelif hayvan türlerinden birer çifti en sonunda da insanı çamurdan bir heykel olarak yaratıp can vererek yeryüzüne yerleştirdiği" şeklinde özetlenebilecek bir serüven anlaşılıyordu ve bu anlama zihinlerde yeterli bir cevap olarak algılanıyordu. Hatta kaynaklarımızda, dünyanın yaşının ve Hz. Âdem ile kıyamet arasında geçecek olan sürenin 7000 yıl olduğu ile ilgili rivayetler,³⁰ bize yaratılış ile ilgili malumatlar veriyordu. Ancak elimizde bu gün bulunan verilere göre insanlığın çok daha önceleri bu dünyada var olduğu ve çok önemli işler yaptığı açık hale gelmiştir. Ülkemiz sınırları içerisinde Şanlı Urfa'da yapılan kazılarda ortaya çıkan Göbeklitepe 12 bin yıl önce bu topraklarda insanların şehirler kurduğu ve mabetler inşa ettiğini göstermektedir.³¹

Sadece bir yönüyle temas edilen bu tür çelişkilerden kurtulmanın yolu, yaratılışın nasıl gerçekleştiği konusunu bilimsel araştırmalar sonucu elde edilen bilgilerden almak olmalıdır. Bilimsel metotlarla elde edilen bilgilerin, yaratılışın nasıl gerçekleştiğini kesin ve net delillerle ortaya koyabileceğini

²⁹ İzmirli, *İslam Mütefekkirleri İle Garb Mütefekkirleri Arasında Mukayese*, 35.

³⁰ Bk. Alâüddin Ali b. Hüsâmüddin b. Kâdî Han el-Hindî, *Kenzü'l-ummâl fî süneni'l-akvâli ve'l-ef'âl*, thk. Bekrî Hayyânî – Safvet es-Sekâ, 5. Baskı (b.y.: Müessesetü'r-risâle, 1401/1981), 6: 444; Şemsüddin Ebü'l-Hayr Muhammed b. Abdîrrahmân b. Muhammed es-Sehâvî, *el-Mekâsîdü'l-hasene fî beyâni kesîrin mine'l-ehâdîsi'l-müşteherati ale'l-elsineti*, thk. Muhammed Osmân el-Huşt (Beyrut: Dâru'l-kitâbi'l-Arabî, 1405/1985), 693; Zeynüddin Muhammed b. Tâcü'l-Ârifîn b. Ali b. Zeynelâbidîn el-Münâvî, *Feyzü'l-kadîr şerhu'l-câmiu's-sağîr* (Mısır: el-Mektebetü't-ticâriyeti'l-kübâ, 1356), 3: 547.

³¹ Ali Osman Kurt – Mehmet Ali Göler, "Anadolu'da İlk Tapınak: Göbeklitepe", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 21/2 (Aralık-2017): 1107-1138.

söylemek belki mümkün değildir. Bu husustaki en doğru bilgi Allah'ın indindedir. Allah her şeyi bir ölçü ve takdir ile yaratmış³² ve o ölçüleri de keşfedilmeye müsait bir şekilde eşyanın içine yerleştirmiştir.³³ Allah'ın eşyaya yerleştirdiği bu ilahi düzen / sünnetullah değişmez kurallar içermektedir ve Allah'ın kurduğu bu düzende en ufak bir çelişki, düzensizlik ve değişiklik meydana gelmez.³⁴ Eşyaya yerleştirilmiş olan bu kuralları araştıranlar, bilimsel metotları takip ederek yaratılışın sırlarını keşfedebilirler. Bu gayretler sonucunda elde edilen bilgiler de Allah'ın vahiyle bildirdiği ayetlerini daha iyi anlamaya kapı aralar.

Günümüzde yaratılışı bilimsel olarak ortaya koyan çalışmalar evrim teorisi etrafında şekillenmektedir. Bu teori her geçen gün daha doğru verilere ulaşarak yolculuğuna devam eden ve yaratılışın nasıl olduğu ile ilgili önemli bilgiler ortaya koyan bir teoridir. Fakat Darwin'e nispetle isimlendirilen, kiliseye karşı mücadelede din karşıtı bir kuram olarak gelişerek Darwinizm / evrimcilik şekline dönüşen ve Allah'ı inkârı aracı kılınan ideolojik evrim bu konunun dışındadır. Burada kastedilen evrim "Biyolojik Evrim"dir. Bu da; "Yeryüzündeki yaşam formlarının çeşitliliğini açıklama iddiasında olan ve tüm varlıkların ortak bir atadan yaratıldığını savunan biyolojik bir teoridir."³⁵

Evrimsel biyolojiye göre yeryüzünde bulunan bütün organizmalar tek bir yaşam menşinden türemiş,³⁶ böylece tüm canlılar ortak bir atadan meydana gelmiştir.³⁷ Hal böyle olunca evrenin varoluşundan sonra Allah'ın

³² "...O'nun katında her şey bir ölçü ileler." (er-Ra'd 12/8). "Güneş ve ay bir hesaba göre hareket etmektedir." (er-Rahmân 55/5).

³³ "Göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelip gidişinde selim akıl sahipleri için elbette ibretler vardır." (Âl-i İmrân 3/190); "Yeryüzünde hiç dolaşmıyorlar mı ki ibret almış kalplere yahut işitmiş kulaklara sahip olsunlar! Şu bir gerçek ki gözler körleşmez, fakat göğüslerdeki kalpler körleşir." (el-Hacc 22/46); "Şüphesiz ki göklerde ve yerde inananlar için pek çok ayetler vardır." (el-Câsiye 45/3); "Kesin olarak inanalar için yeryüzünde ayetler vardır." (ez-Zâriyât 51/20-21)

³⁴ İlgili ayetler şunlardır: "Senden önce gönderdiğimiz peygamberler hakkındaki kanun da budur. Bizim kanunumuzda hiçbir değişiklik bulamazsın." (el-İsrâ 17/77); "Daha önce gelip geçenler hakkında da Allah'ın kanunu böyledir. Allah'ın kanununda asla değişme bulamazsın." (el-Ahzâb 33/62); "Çünkü yeryüzünde büyüklük taşıyor ve kötülük tuzakları kuruyorlardı. Hâlbuki kötülük tuzakları, kuranların ayağına dolaşır. Yoksa onlar önceliklere uygulanan yasalardan başkasını mı bekliyorlar? Allah'ın yasalarında asla bir değişme bulamazsın; Allah'ın yasalarında asla bir sapma da bulamazsın." (el-Fâtır 35/43); "Bu Allah'ın öteden beri uygulanıp gelen kanunudur, Allah'ın kanununda bir değişiklik bulamazsın." (el-Feth 48/23).

³⁵ Gijsbert van den Brink - Jeroen de Ridder - René van Woudenberg, "Evrimsel Teorinin Epistemik Statüsü", trc. Gülay Parlak, *Kader* 16/2 (2018): 544.

³⁶ Ernst Mayr, *One Long Argument: Charles Darwin and the Genesis of Modern Evolutionary Thought* (Cambridge: Harvard University Press, 1991), 24.

³⁷ Gijsbert van den Brink, "Evrimsel Teorinin Epistemik Statüsü", 550.

takdir edip planladığı şekilde tüm canlı türleri tek bir atadan evrimleşmiş ve en son merhalede insanlar meydana gelmiştir. Bu insanlar içerisinde Âdem peygamber olarak seçilmiş ve insanoğluna sorumluluk yüklenmiştir. Buna göre A'râf suresinde sözü edilen *nefsi vâhide*, Âdem'den daha önceki safhalardaki yaratılış evrelerinden bahseden bir hadisedir.

Bu makalede bilimsel bilgilerin yaratılışın nasıl meydana geldiğini en doğru şekilde ortaya koyduğu iddia edilmemektedir. Ancak yaratılışa ilgili bilimsel verilerin, Kur'an'da bahsi geçen yaratılışın nasıl gerçekleştiğinin anlaşılmasına katkı sağladığı savunulmaktadır.

2. A'RÂF SURESİ, 189-190. AYETLERİNİN TAHLİLİ

Günümüz Kur'an yorumcuları, A'râf suresi 189-190'uncü ayetlerini doğru anlayıp Allah'ın elçilerinden biri olan Hz. Âdem'i şirke düşmekle itham etme gafletine düşmemek için ayette bahsi geçen *nefsi vâhideyi* doğru olarak anlamak ve bunun için de bu günün bilimsel verilerini kullanmak ve yaratılışı buna göre yeniden yorumlamak durumundadırlar. Günümüzde yaratılışa ilgili ortaya konmuş olan bilimsel verilere göre tüm varlıklar tek bir özden yaratılmıştır³⁸ ve bu durum Kur'an'da *nefsi vâhide* olarak isimlendirilmiştir.³⁹ Her ne kadar meşhur lügatlerde "*nefs*" kelimesinin "can, ruh ve zat"⁴⁰ gibi anlamlara geldiği beyan edilse de⁴¹ bu kelimenin Kur'an'da "cins" ve "tür" anlamlarında da kullanıldığı bilinen bir gerçektir. Buna:

لَقَدْ مَنَّ اللَّهُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ إِذْ بَعَثَ فِيهِمْ رَسُولًا مِنْ أَنْفُسِهِمْ يَتْلُوا عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَإِنْ كَانُوا مِنْ قَبْلُ لَفِي ضَلَالٍ مُبِينٍ

"Andolsun, Allah, müminlere kendi türlerinden; onlara ayetlerini okuyan, onları arındırıp tertemiz yapan, onlara kitap ve hikmeti öğreten bir peygamber göndermekle büyük bir lütufta bulunmuştur. Oysa onlar, daha önce apaçık bir sapıklık içinde bulunuyorlardı." (Âl-i İmrân 3/164) ayetini örnek olarak verebiliriz. Zira bu ayette "*مِنْ أَنْفُسِهِمْ*" ifadesi kendi türlerinden / kendi cinslerinden anlamına gelmekte ve insanlara kendileri gibi insan olan

³⁸ Gijbert van den Brink, "Evrin Teorisinin Epistemik Statüsü", 550; Caner Taslaman, *Bir Müslüman Evrimci Olabilir mi?* (İstanbul: Destek Yayınları, 2017), 20. Fahrreddin Râzî de Nisâ suresi 1'inci ayetinin tefsirinde Ebû Müslim el-İsfehânî'den naklen "cins" anlamını aktarmaktadır. Bk. Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 9: 478.

³⁹ Râzî *nefsi vahidenin* "nev", "tür" olduğunu ifade etmiştir. Bk. Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 15: 429.

⁴⁰ Bk. Âl-i İmrân 3/28, 30.

⁴¹ Bk. Ebü'l-Fadl Cemâlüddîn İbn Manzûr, "Nfs", *Lisânü'l-Arab* (Beyrut: Dâru Sâdir, 1414), 6: 233; Ebü'l-Kâsım Râgıb el-İsfehânî, "Nfs", *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'an*, thk. Safvân Adnân ed-Dâvûdî (Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 1412), 818.

bir peygamber gönderildiği ifade edilmektedir. Bu ayette Allah çok açık bir şekilde peygamberin, gönderildiği kavim içerisinde orada yaşayanlar gibi bir insandan seçildiğini haber vermektedir. Bunu destekleyen ve “nefs” kelimesini “tür” olarak açıklayan başka ayetler de vardır.⁴²

Bu anlamı destekleyen ayetlerden bir tanesinde, insanlara kendi türlerinden değil de meleklerden bir peygamber gönderilmesini isteyenlere şöyle seslenilir:

وَقَالُوا لَوْلَا أُنزِلَ عَلَيْهِ مَلَكٌ وَلَوْ أَنزَلْنَا مَلَكَ لَفُضِيَ الْأَمْرُ ثُمَّ لَا يُنظَرُونَ

“Ona bir melek indirilseydi ya dediler. Eğer biz bir melek indirseydik elbette iş bitirilmiş olur, artık kendilerine mühlet verilmezdi.” (el-En’âm 6/8). Bu ayette peygamberlerin gönderildikleri insanlarla aynı türden seçildikleri bildirilmektedir. Eğer kendi türlerinden bir insan peygamber değil de melek gönderilseydi, bu durumun onların sonu olacağı ifade edilmektedir. Sonraki ayette ise, “Şayet onlara bir meleği peygamber olarak gönderseydik muhakkak ki onu (yine) bir adam suretine sokar, onları yine halen içinde buldukları kuşkuya düşürürdük.” (el- En’âm 6/9) buyrulurak bunun mümkün olmadığı ifade edilir.

Konumuz olan A’râf suresinin 189’uncu ayetine dönecek olursak hem bu ayette hem de aynı hususa temas eden diğer ayetlerde⁴³ Allah, *nefsi vâhideden* yarattığı kişileri beyan etmek üzere “خَلَقَكُمْ” ve “انشاكم” “sizi yarattı” tabirini kullanmıştır. Bu ifadeden, bütün insanların *nefsi vâhideden* yaratıldığı ve yukarıdaki ayetlerin ifade ettiği gibi bundan kastedilenin Hz. Âdem olmayıp “insan türü/cinsi” olduğu⁴⁴ bunun da insan soyunun biyolojik özü

⁴² “Allah size **kendi cinsinizden** eşler yarattı, eşlerinizden de sizin için oğullar ve torunlar lütfetti; sizi güzel ürünlerle rızıklandırdı.” (en-Nahl 16/72); “Kendileri ile huzur bulasınız diye sizin için **kendi türünüzden** eşler yaratması ve aranızda bir sevgi ve merhamet var etmesi de onun (varlığının ve kudretinin) delillerindedir.” (er-Rûm 30/21); “O, gökleri ve yeri yaratandır. Size **kendi türünüzden** eşler, hayvanlara da (kendi türlerinden) eşler yaratmıştır.” (eş-Şûrâ 42/11).

⁴³ “Ey insanlar! Sizi bir tek bir tür olarak yaratan ve aynı türden de eşini yaratan, onlardan da birçok erkek ve kadın üretilip yayan rabbinize itaatsizlikten sakının. Adını anarak birbirinizden dilek ve istekte bulunduğunuz Allah’a saygısızlıktan ve akrabalık haklarına riayetsizlikten de sakının. Şüphesiz Allah sizin üzerinizde gözetleyicidir.” (en-Nisâ 4/1); “O, sizi bir tek bir tür olarak yaratandır. Sizin bir karar kılma yeriniz, bir de emanet bırakılma yeriniz var. Biz anlayan bir toplum için ayetleri ayrı ayrı açıklamışızdır.” (el-En’âm 6/98); “O, sizi bir tek bir tür olarak yarattı. Sonra o türden de eşini var etti.” (ez-Zümer 39/6).

⁴⁴ Bk. Bu Görüş ilk kez Ebu Müslim el-İsfahânî tarafından ortaya atılmıştır. Bk. Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, 15: 429. Ayrıca bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1: 461; Ebû Hafs Sirâcüddin Ömer b. Ali b. Âdil en-Nu’mânî, *el-Lübâb fi ulûmi’l-kitâb*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd – Ali Muhammed Muavvid (Beirut: Dâru’l-kütübi’l-ilmîyye, 1419/1998), 6: 141; Şihâbüddin Muhammed b. Abdillâh el-Hüseynî el-Âlûsî, *Rûhu’l-meânî fi tefsîri’l-Kur’ânî’l-azîm ve’s-seb’îl-mesânî*, thk. Ali Abdülbârî Atiyye (Beirut: Dâru’l-kütübi’l-ilmîyye, 1415), 2: 392.

olan “canlı bir öz” anlamına gelebileceği zorlanmadan anlaşılabilir. Bu canlı özün erkek veya dişi olma istidadını bünyesinde taşıyan bir insanlık potansiyeli olması kuvvetle muhtemeldir.⁴⁵

Nefsi vâhidenin Âdem olmadığına dair söylenebileceklerden bir tanesi de, ayette “sizi *nefsi vâhideden* yarattık” buyrulmasıdır. Burada tek bir nesneden söz edilmektedir ki o da *nefsi vâhidedir*. Eğer *nefsi vâhideden* kastedilen Âdem ise, tüm insanların Havva olmaksızın Âdem’den meydana geldiğini iddia etmek gibi bir durumla karşı karşıya kalınacaktır ki bu mümkün değildir.

A’râf suresi 190’inci ayeti hakkında Fahreddin er-Râzî⁴⁶ (ö. 606/1210), Âdem ile Havva’nın şirk düştükleriyle ilgili rivayetler hakkında şu açıklamaları yapmaktadır: 1- Ayette, “Allah, insanların ortak koştuğu şeylerden münezzehtir.” buyrulmaktadır. Bu ayette, “ortak koştukları” anlamına gelen “عَمَّا يُشْرِكُونَ” ifadesi çoğul olarak zikredilmiş ve şirk koşanların, iki kişiden fazla olduğuna işaret edilmiştir. Oysa Âdem ile Havva iki kişidir; dolayısıyla ayette şirk koştukları söylenen kişiler onlar değildir. 2- Ayetin devamındaki 191’inci ayette Allah “Kendileri yaratıldığı halde, hiçbir şeyi yaratamayan varlıkları (Allah’a) ortak mı koşuyorlar?” buyurmaktadır. Bu ifade, putları Allah’a ortak koşan kimseleri haber vermektedir⁴⁷ ki burada da çoğul ifade kullanılmıştır ve şirk koşanların Âdem ve Havva olma ihtimalini ortadan kaldırmıştır.

Konumuz olan ayetteki *nefsi vâhide*, kadını ve erkeğiyle insanların tek bir tür olduklarını, insanların tüm canlıların yaratıldığı özden meydana geldiğini, insanlara eş olacak varlığın da aynı özden vücut bulduğunu ifade etmektedir. Tek bir tür olarak meydana gelen insanlardan, zaman içerisinde Allah’a itaat ederek yaşayanlar olduğu gibi Allah’a şirk koşanları da olmuştur. Bu anlayışla ayete mana verildiği zaman, Âdem ve eşinin Allah’a şirk koşmak gibi büyük bir günah işledikleri ithamından da uzaklaşmış olur.

Bu söylenenler ışığında ayetler tekrar ele alınacak olursa;

⁴⁵ Konuyla ilgili ayrıntılı yorumlar için bk. Hidayet Şefkatli Tuksal, *Kadın Karşısı Söylemin İslam Geleneğindeki İzdüşümleri*, 7. Baskı (Ankara: Otto, 2018), 77.

⁴⁶ Tam adı “Ebû Abdillâh (Ebü’l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî” olup kelâm, felsefe, tefsir ve usûl-i fıkıh alanlarına dair çalışmalarıyla tanınan Eş’arî âlimidir. Hakkında fazla bilgi için bk. Yusuf Şevki Yavuz, “Fahreddin er-Râzî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 12: 89-95.

⁴⁷ Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, 15: 427.

هُوَ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ وَجَعَلَ مِنْهَا زَوْجَهَا لِيَسْكُنَ إِلَيْهَا فَلَمَّا تَغَشَّيْهَا حَمَلَتْ حَمْلًا خَفِيئًا فَمَرَّتْ بِهِ فَلَمَّا أَتَتْهُ دَعَا اللَّهَ رَبَّهُمَا لَئِنْ آتَيْتَنَا صَالِحًا لَنُكُونَنَّ مِنَ الشَّاكِرِينَ

“Allah sizi tek bir türden yaratan ve kendisi ile huzur bulsun diye eşini de aynı türden var edendir. (İnsan) eşiyle birleşince eşi hafif bir yük yüklenir (gebe kalır) ve (bir müddet) onu taşır. Gebeliği ağırlaşınca her ikisi de Rableri Allah'a, 'Eğer bize iyilik ehli ve sağlıklı bir çocuk verirsen, elbette şükredenlerden olacağız' diye dua ederler” (el-A'râf 7/189) ayetindeki *nefsi vâhide* hem yaygın olarak inanıldığı hem de kaynaklarımızda vurgulandığı gibi Âdem ve ondan yaratılan eşin de Havva olmadığı anlaşılacaktır. Buradaki *nefsi vâhide* insanlığın genel anlamda türünü ifade eden bir kelimedir. Allah insanlığı bir özden yaratmış, insanlar huzurlu bir hayat yaşasın diye aynı özden de eşini var etmiştir. Bu husus açık bir şekilde anlaşılıp ifade edildikten sonra bu ayeti takip eden;

فَلَمَّا آتَيْتُمَا صَالِحًا جَعَلْنَا لَهُ شُرَكَاءَ فِيمَا آتَيْتُمَا فَتَعَالَى اللَّهُ عَمَّا يُشْرِكُونَ

“Fakat Allah onlara kusursuz bir çocuk verince, Allah'ın kendilerine verdiği çocuk hususunda O'na ortaklar koşarlar. Allah, insanların ortak koştuğu şeylerden münezzehtir.” (el-A'râf 7/190) ayetindeki şirk günahını da *nefsi vâhideden* yaratılan bir takım insanların işlediği anlaşılabilir. Böylece Allah'ın insanlar içerisinde ilk peygamber olarak seçtiği⁴⁸ Âdem ve eşinin büyük bir günah olan şirke düştükleri gibi ithamdan da uzaklaşmış olur.

SONUÇ

Kur'an'da yaratılışla ilgili olan ayetlerle, yaratıcının kim olduğu ve yaratılışın niçin gerçekleştiği hiçbir tartışmaya meydan vermeyecek bir şekilde beyan edilmiştir. Bunun dışında su, toprak, çamurun değişik şekilleri, nutfe gibi bir takım yaratılış malzemelerinden bahsedilir ki bunlar da tamamen Allah'ın gücünü kavramaya yönelik ibret unsurlarıdır. Yaratılışın nasıl gerçekleştiği konusunu merak edenlerin Kur'an ayetlerinden yola çıkarak bu meraklarını izale etmeleri mümkün değildir. Bu hususu anlamak için Kur'an insanları gezip dolaşmaya, gözlem, deney gibi bilimsel metotları kullanmaya teşvik etmektedir. Bu araştırmalar sonucu elde edilen bilgilerin yaratılışın nasıl meydana geldiğinin anlaşılmasına yardımcı olacağını bildirmektedir.

A'râf suresinde Allah insanlara hitaben, “Allah sizi *nefsi vâhideden* / tek bir türden yaratan ve kendisi ile huzur bulsun diye eşini de aynı nefisten /

⁴⁸ “Şüphesiz, Allah, Âdem'i, Nûh'u, İbrahim ailesini ve İmran ailesini birbirinden gelmiş birer nesil olarak seçip âlemlere üstün kıldı. Allah her şeyi hakkıyla işitendir, hakkıyla bilendir.” (Âl-i İmrân 3/33)

türden var edendir.” buyurmuŐtur. Müslümanlar da genel kabul olarak, Kur’an’da herhangi bir beyan hatta ima olmamasına rağmen ilk insanın Hz. Âdem olduğunu kabul etmeleri münasebetiyle, buradaki *nefsi vâhideyi* Âdem, eşini de Havva olarak anlamıŐlardır. Ancak devamındaki ayette bunların Allah’a Şirk koştukları ifade edilince, Allah’ın ilk peygamber olarak seğtiği Hz. Âdem ve eşini Şirke düŐmek gibi büyük bir günahla karşı karşıya getirmiŐlerdir.

Hiçbir peygamber için Şirk koşmak gibi büyük bir günahı Őlemek mümkün olmayacağına göre bu ayetteki *nefsi vâhidenin* Âdem olma ihtimalinden bahsetmek oldukça zordur. Buradan yola çıkarak ayetten, Müslümanların yaratılışla ilgili anlayışlarını Allah’ın Kur’an’da da tavsiye ettiği gibi bilimsel veriler iŐıđında yenilemeleri gerektiği anlaşılır.

Hem bilimsel çalışmalar sonucunda elde edilen bilgilerde hem de Kur’an’ın başka ayetlerinde *nefs* kelimesinin tür ve cins anlamına geldiğinden de yola çıkarak ayette verilmek istenen mesajın, erkeğiyle ve kadınıyla tüm insanların aynı tür olarak yaratıldıklarını bildirmek olduğu söylenebilir. Aynı zamanda ayetin, dünyadaki imtihanın bir gereği olarak bir kısım insanların imtihanı kaybedecek işler yapıp Allah’a Şirk koşmak gibi büyük bir günahı Őlediklerini haber verdiği, insanları Şirke düŐmekten sakındırmak için de onları tek olan Allah’a yönlendirmeye ve insanları Şirke düŐmekten korumaya yönelik mesajlar içerdiği söylenebilir.

KAYNAKÇA

Abdullah b. Abbâs. *Tenvîru’l-mikbâs min tefsiri İbn Abbâs*. Ed. Mecdüddin Ebû Tâhir Muhammed b. Ya’kûb el-Fîrûzâbâdî. Lübnan: Dâru’l-kütübi’l-ilmiyye, ts.

Abdünnûr, Cebbûr. *İhvânü’s-safâ*. Kahire: Dâru’l-meârif, ts.

Ahsan, Abdullah. “Emîr Ali, Seyyid”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11: 123-124. Ankara: TDV Yayınları, 1995.

Aksoy, Hasan. “Kınalızâde Ali Efendi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25: 416-417. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

Âlûsî, Şihâbüddin Muhammed b. Abdillâh el-Hüseynî. *Rûhu’l-meânî fî tefsiri’l-Kur’ânî’l-azîm ve’s-seb’î’l-mesânî*. Thk. Ali Abdülbârî Atiyye. 16 Cilt. Beyrut: Dâru’l-kütübi’l-ilmiyye, 1415.

Ateş, Süleyman. “Kur’an-ı Kerim’e Göre Evrim Teorisi”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20/1 (1972): 127-146.

Bayrakdar, Mehmet. *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi*. Ankara: Kitabiyat Yayınları, 2001.

Bayrakdar, Mehmet. "İbn Miskeveyh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20: 201-208. Ankara: TDV Yayınları, 1999.

Begavî, Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed b. el-Ferrâ. *Meâlimü't-tenzîl fî tefsîri'l-Kur'ân*. Thk. Abdürrezzâk el-Mehdî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, 1420.

Bezzâvî, Nâsiruddîn Ebû Saîd Abdullah b. Ömer b. Muhammed. *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*. Thk. Muhammed Abdurrahmân el-Mer'aşî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, 1418.

Birinci, Züleyha. "'Nefs-i vâhide' İfadesinden Hareketle Kadının Yaratılışı Hakkında Bir Değerlendirme". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 47 (Aralık 2014): 151-164.

Buhârî. *Sahîh*. Thk. Muhammed Züheyr b. Nâsır en-Nâsır. 9 Cilt. b.y.: Dâru tavki'n-necât, 1422.

Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb. *el-Hayevân*. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1424.

Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Tarihi*. Ankara: DİB Yayınları, 1988.

Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Usûlü*. 6. Baskı. Ankara: TDV Yayınları, 1988.

Çağrı, Mustafa. "İbrâhim Hakkı Erzurûmî" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21: 305-311. Ankara: TDV Yayınları, 2000.

Demirci, Muhsin. *Tefsir Tarihi*. 38. Baskı. İstanbul: MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2016.

Ebû Hafs Sirâcüddin Ömer b. Ali b. Âdil en-Nu'mânî. *el-Lübâb fî ulûmi'l-kitâb*. Thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd – Ali Muhammed Muavvid. 20 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1419/1998.

Ebû Hayyân el-Endelüsî. *Bahru'l-muhît fî't-tefsîr*. Thk. Sıdkî Muhammed Cemîl. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-fikr, 1420.

Fahri, Macit. *İslâm Felsefesi Tarihi*. Trc. Kasım Turhan. İstanbul: İklim Yayınları, 1987.

Ferhâdî, Revân. "Bîdil". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6: 134-135. Ankara: TDV Yayınları, 1992.

Ferrâ, Ebû Zekeriyya Yahyâ b. Ziyâd. *Meâni'l-Kur'ân*. Thk. Ahmed Yûsuf en-Necâtî v.dğr. 3 Cilt. Mısır: Dâru'l-Mısriyyeti li't-te'lîf ve't-terceme, ts.

Gijsbert van den Brink - Jeroen de Ridder - René van Woudenberg, "Evrin Teorisinin Epistemik Statüsü", trc. Gülay Parlak, *Kader* 16/2 (2018): 537-563.

Hindî, Alâüddin Ali b. Hüsâmüddin b. Kâdî Han. *Kenzü'l-ummâl fî süneni'l-akvâli ve'l-ef'âl*. Thk. Bekrî Hayyânî – Safvet es-Sekâ. 5. Baskı. 16 Cilt. b.y.: Müessesetü'r-risâle, 1401/1981

İbn Atiyye el-Endelüsî, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Abdirrahmân b. Temmâm. *el-Muharrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-azîz*. Thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1422.

İbn Cezzî, Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Abdillah. *et-Teshîl li ulûmi't-tenzîl*. Thk. Abdullah el-Hâlidî. 2 Cilt. Beyrut: Şeriketü Dâru'l-Erkâm b. Ebî'l-Erkâm, 1416.

İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdirrahmân b. Muhammed b. İdrîs. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm li'bnî Ebî Hâtim*. Thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib. 3. Baskı. Suud: Mektebetü Nezzâr Mustafa el-Bâz, 1419.

İbn Ebî Zemenîn. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîz*. Thk. Ebû Abdillah Hüseyin b Ukkâşe – Muhammed b. Mustafâ el-Kenz. 5 Cilt. Kahire: el-Fârûku'l-hadîse, 1423/2002.

İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddin. *Mukaddime*. Trc. Zakir Kadiri Ugan. İstanbul: MEB Yayınları, 1996.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İsmâil b. Ömer. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*. Thk. Sâmi b. Muhammed Selâme, 2. Baskı. 8 Cilt. b.y.: Dâru't-tayyibe lî'n-neşr ve't-tevzî', 1420/1999.

İbn Manzûr, Ebü'l-Fadl Cemâlüddîn. *Lisânü'l-Arab*. 3. Baskı. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdir, 1414.

İbnü'l-Cevzî, Cemâlüddin Ebü'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed. *Zadü'l-mesîr fî ilmi't-tefsîr*. Thk. Abdürrezzâk el-Mehdî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-Arabî, 1422.

İzgi, Cevat. "Kazvinî, Zekerîyyâ b. Muhammed". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25: 160. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

İzmirli, İsmail Hakkı. *İslam Mütefekkirleri İle Garb Mütefekkirleri Arasında Mukayese*. Sad. Süleyman Hayri Bolay. 5. Baskı. Ankara: DİB Yayınları, 1973.

‘İzz b. Abdisselâm, Ebû Muhammed es-Sülemî ed-Dimeşkî. *Tefsîru’l-Kur’ân*. Thk. Abdullah b. İbrâhim el-Mehdî. 3 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1416/1996.

Kara, Osman. “Âdem’i Şirke Bulaştırmak Ya Da Ayetleri Metnin Bütünlüğü İçinde Anlamak (A’raf, 7/189-190 Örneği)”. *Namık Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (2015): 7-29.

Kara, Ömer. “Râgıb el-İsfahânî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34: 398-401. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

Kaya, Mahmut. “Fârâbî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12: 145-162. Ankara: TDV Yayınları, 1995.

Kılıçoğlu, Hakkı. *Peygamberler Dedesi İbrahim*. Kocaili: Vilâyet Matbaası, 1926.

Kurt Ali Osman. –Göler, Mehmet Ali. “Anadolu’da İlk Tapınak: Göbeklitepe”. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 21/2 (Aralık-2017): 1107-1138.

Kurtubî, Ebû Abdillâh Şemsüddin. *el-Câmiu li ahkâmî’l-Kur’ân*. Thk. Ahmed el-Berdûnî – İbrahim Etfîş. 3. Baskı. 20 Cilt. Kahire: Dâru’l-kütübî’l-Mısriyye, 1384/1964.

Mattila, Janne. “The Philosophical Worship of the Ikhwân al-Safâ”. *Journal of Islamic Studies* 27/1 (2016): 17-38.

Mâtürîdî, Ebû Mansûr. *Tefsîru’l-Mâtürîdî – Te’vîlâtü ehli’s-sünne*. Thk. Mecdî Bâsellûm. 10 Cilt. Beyrut: Dâru’l-kütübî’l-ilmîyye, 1426/2005.

Mayr, Ernst. *One Long Argument: Charles Darwin and the Genesis of Modern Evolutionary Thought*. Cambridge: Harvard University Press, 1991.

Mekkî b. Ebî Tâlib, Ebû Muhammed Hammûş b. Muhammed el-Kaysî. *el-Hidâye ilâ bülûğî’n-nihâye fî ‘ilmi meâni’l-Kur’ân ve tefsîrih ve ahkâmih ve cümelin min fünûni ulûmih*. Thk. Ed. eş-Şâhid el-Bûşeyhî. 13 Cilt. Şârika: Mecmûati bühûsî’l-kitâbi ve’s-sünne, 1429/2008.

Mücâhid b. Cebr, Ebû’l-Haccâc. *Tefsîru Mücâhid*. Thk. Abdüsselâm Ebü’n-Neyl. Mısır: Dâru’l-fikri’l-İslâmî’l-hadîse, 1410/1989.

Münâvî, Zeynüddin Muhammed b. Tâcü’l-Ârifin b. Ali b. Zeynelâbidîn. *Feyzü’l-kadîr şerhu’l-câmiu’s-sağîr*. 6 Cilt. Mısır: el-Mektebetü’t-ticâriyeti’l-kübâ, 1356.

Nesefî, Ebü’l-Berekât Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd. *Medârikü’t-tenzîl ve hakâiku’t-te’vîl*. Thk. Yûsuf Ali Bedîvî. 3 Cilt. Beyrut: Dâru’l-kelimi’t-tayyib, 1419/1998.

Öngören, Reşat. “Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29: 441-448. Ankara: TDV Yayınları, 2004.

Özervarlı, M. Sait. “Muhammed Abduh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30: 482-487. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.

Pekdoğan, Celal. “Kılıçzâde Hakkı”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25: 415-416. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

Râgıb el-İsfehânî, Ebü'l-Kâsım. *el-Müfredât fî garîbî'l-Kur'an*. Thk. Safvân Adnân ed-Dâvûdî. Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 1412.

Râzî, Fahrüddin. *Mefâtihu'l-gayb - Tefsîru'l-kebîr*. 3. Baskı. 32 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsî'l-Arabî, 1420.

Reşîd Rızâ, Muhammed. *Tefsîru'l-menâr*. 12 Cilt. Mısır: el-Hey'etü'l-Misriyyeti'l-âmmeti li'l-kütüb, 1990.

Sa'lebî, Ahmed b. Muhammed b. İbrâhim. *el-Keşf ve'l-beyân an tefsîri'l-Kur'ân*. Thk. Muhammed b. Âşûr. 10 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsî'l-Arabî, 1422/2002.

Seâlibî, Ebû Zeyd Abdurrahmân b. Muhammed b. Mahlûf. *el-Cevâhiru'l-hisân fî tefsîri'l-Kur'ân*. Thk. Muhammed Ali Muavvid – Âdil Ahmed Abdülmevcûd. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsî'l-Arabî, 1418.

Sehâvî, Şemsüddin Ebü'l-Hayr Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed. *el-Mekâsîdü'l-hasene fî beyâni kesîrin mine'l-ehâdisi'l-müşteherati ale'l-elsineti*. Thk. Muhammed Osmân el-Huş. Beyrut: Dâru'l-kitâbi'l-Arabî, 1405/1985.

Sem'ân'î, Ebü'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdülcebbar b. Ahmed. *Tefsîru'l-Kur'ân*. Thk. Yâsir b. İbrâhim – Ganîm b. Abbâs b. Ganîm. 6 Cilt. Riyad: Dâru'l-vatan, 1418/1997.

Suyûtî, Celâlüddin. *ed-Dürü'l-mensûr*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-fikr, ts.

Şeşen, Ramazan. “Câhiz”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7: 20-24. Ankara: TDV Yayınları, 1993.

Şimşek, M. Sait. *Günümüz Tefsir Problemleri*. 12. Baskı. İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2014.

Şirinov, Agil. “Tûsî, Nasîrüddin”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41: 437-442. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Camiu'l-beyân fî te'vîli'l-Kur'ân*. Thk. Ahmed Muhammed Şâkir. 24 Cilt. b.y.: Müessesetü'r-risâle, 1420/2000.

Taslaman, Caner. *Bir Müslüman Evrimci Olabilir mi?*. İstanbul: Destek Yayınları, 2017.

Topdemir, Hüseyin Gazi. "İbnü'l-Heysem". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21: 82-87. Ankara: TDV Yayınları, 2000.

Tuksal, Hidayet Şefkatli. *Kadın Karşısı Söylemin İslam Geleneğindeki İzdüşümleri*. 7. Baskı. Ankara: Otto, 2018.

Uludağ, Süleyman. "İbn Haldûn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19: 538-543. Ankara: TDV Yayınları, 1999.

Uysal, Enver. "İhvân-ı Safâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7: 1-6. Ankara: TDV Yayınları, 2000.

Vâhidî, Ebü'l-Hasen Ali b. Ahmed b. Muhammed b. Ali. *el-Vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-azîz*. Thk. Safvân Adnân Dâvûdî. Dîmeşk: Dâru'l-Kalem, 1415.

Yakıt, İsmail. "Darwin'den Önce İslam Düşünürlerinde Evrimle İlgili Fikirler". *Felsefe Arkivi* 24 (1984): 101-122.

Yakıt, İsmail. *L'Attitude du Christianisme et de l'Islam en Face du Darwinisme*. Doktora Tezi, Sorbonne Üniversitesi, 1979.

Yaran, Cafer Sadık. *Din ve Bilim*. Samsun: Sidre Yayınları, 1997.

Yavuz, Yusuf Şevki. "Elmalılı Muhammed Hamdi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11: 57-62. Ankara: TDV Yayınları, 1995.

Yavuz, Yusuf Şevki. "Fahredden er-Râzî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12: 89-95. Ankara: TDV Yayınları, 1995.

Yazır, Elmalılı Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. İstanbul: Eser Kitabevi, ts.

Yılmaz, Muhammet. "Âdem İle Havva'nın Yeryüzünde İşledikleri İddia Edilen İlk Günah: Şirk (A'râf Suresi 189-190. Âyetler Bağlamında)". *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (2015): 65-101.

Zeccâc, Ebû İshâk. *Meâni'l-Kur'ân ve İ'râbih*. Thk. Abdülcélil Abde Şelebi. 5 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 1408/1988.

Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Amr b. Ahmed. *el-Keşşâf an hakâiki gavâmizi't-tenzîl*. 3. Baskı. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kitâbi'l-Arabî, 1407.

Zühaylî, Vehbe b. Mustafa. *Tefsîru'l-münîr fî'l-akîdeti ve's-şerîati ve'l-menhec*. 2. Baskı. 30 Cilt. Dîmeşk: Dâru'l-fikri'l-muâsır, 1418.